

©sakarya üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi 10 / 2004

islam tarihi

**HALÎL B. AHMED'İN *KİTÂBŪ'L-AYNADLI* ESERİNDE
YER ALAN TIBBÎ TERİMLER İŞİĞINDA ERKEN DÖNEM
İSLÂM TIP TARİHİNE YENİDEN BİR BAKIŞ**

Giriş

Hicrî II. (VIII) yüzyılda yaşadığı bilinen ünlü Arap dil bilgini Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Emevî devletinin sonları ile Abbâsî devletinin ilk kırk yılına şahit oldu. Abbâsî Halifesi el-Me'mûn'un (198-218/813-833) yönetiminde şâhikasına çıkan tercüme faaliyetinden yaklaşı

Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, Arap dilcilerinin en önde gelenlerindedir. Çok yönlü bir ilim adamı olan Halil b. Ahmed gramer, lügat, hadis ve mûsikî gibi ilim dallarıyla iştiğal etti. Arap dili ve edebiyatını kendisinden daha iyi bilen bir kimsenin olmadığı söylenecek kadar şöhret kazandı. Süryanice ve Grekçe çalıştı. Yenilikçi ve yaratıcı meziyetleriyle birçok orijinal çalışma ortaya koydu.³ Halil b. Ahmed, aynı zamanda tıbbı da ilgi duydu. el-Bedevî tarafından aktarılan bilgiler kendisinin ilaçları tecrübe yoluyla tanıdığını, tarifini bilmediği bir göz ilacını koklamak suretiyle içindeki maddelerin neler olduğunu söyleyebildiğini, bu hususta bir takım tecrübelerle sahip olduğunu göstermektedir.⁴

Halil b. Ahmed'in en önemli eseri olan *Kitâbü'l-Ayn*, milâdî sekizinci yüzyıl gibi erken bir dönemin mükemmel bir mahsulü olup Arap dilinde kaleme alınan ilk sözlüktür.⁵ Kitapta yaklaşık olarak beş bine yakın kök kelime ve bunların türevleri bulunmaktadır.

II. Kitâbü'l-Ayn'da Geçen Tbbî Terimlerin Analizi

Halil b. Ahmed'in kitabında Tespit edebildiğimiz kadarıyla altı yüzü aşkın tıpla ilgili kelime bulunmaktadır. Birbirine yakın anlamlı kelimeleri bir yana bırakırsak altı yüz terimi kısaca şu şekilde tasnif edebiliriz:

İ

Halil b. Ahmed'in lügatinde anatomiyle ilgili yüz elli kelime bulunmaktadır.

Dilin altındaki iki siyah damar (Hypoglossus, lingual arteria: dil oynatıcı, dil atardamarı), Beyne kadar kulak deliği (Meatus: geçenek, dış ve iç kulak yolu), Çocuğun içinde bulunduğu ince zar (Amnion: çağnak), Burundaki yumuşak et dokusu (Polyp: sarkanca), Omurga boyunca uzanan damar (Saphena: saklı toplardamar), Boyun omurgasının içinde beyne uzanan ilik (Medulla spinalis: omurilik, uzunilik), Göz çukuru kemiği (Orbit: gözevi), Gözün arka kısmı (Canthus: göz açısı), Boyun çukurundaki gizli ve içte yer alan iki damar (Cervicalis profunda: derin boyun atardamarı, derin boyun toplardamarı) anatomik yapıyla ilgili kelimelerden sadece birkaçı olup yazar tarafından iyi tanımlanmıştır.

³ Topuzoğlu, s. 309-310.

⁴ el-Bedevî, s. 10.

⁵ HA, I, 7.

Halil b. Ahmed belirti ve bulgu olarak değerlendirilebilecek yetmiş kelime sunmaktadır. Ağrı, acı, titreme, üşüme, kan birikmesi, boğuk ses, yüksek ateş, ter, hareketsizlik, cinnet hali, hezeyân, kan akması, uyuşukluk, yaradan gelen irin, irinle karışık kan, derinin şişmesi, derinin ya da yaranın kuruması ya da dökülmesi, vücut hareketlerinin ağırlaşması, felç, kanın sütün kesilmesi gibi ip biçimini alması, nabız değişiklikleri, karın şişliği, akıntı, bedendeki hastalıkları anlamaya yarayan idrar değişiklikleri bunlara örnek olarak verilebilir.

Halil b. Ahmed, eserinde iki yüz adet hastalık ismi zikretmektedir. Anatomik bozukluklar, dahiliye ve hariciye alanlarına ait bir takım hastalıklar, cilt hastalıkları, göz hastalıkları, kadın hastalıkları, psikolojik rahatsızlıklar akla gelen ilk örneklerdir. Bazılarını burada zikretmek uygun olacaktır:

Taun cinsi bir çıban (Phacomatosis: yasmık urluğu), Bâsûr (Hemorroid), Sırt kemiklerinin içten öne doğru eğilmesi (Lordosis: eğmel), Dudakta husule gelen ve ardından şişlik oluşan bir rahatsızlık (Macrochilia: dudak irileşmesi), Bacakların birbirine uzak yaratılışlı olması (Bowleg, genu varum: içe çarpık diz), Göz kapağının içinde çıkan yara (Declive: iniş, dağcık inişi), Mesânede taş oluşumu (Urolith: sidik taşlıcası), Geniz kırılması ve geniz iltihabı (Ozena: kötü kokulu çöngelik burunca), Bağırsakta oluşan sertlik ya da parça (Colic, intestinal colic: bağırsak buruntusu), Böğürde çıkan, içe dönen ve başı içte bulunan sivilce (Bedsore, decubitus ulcer: yatalak yarası, yalıntı), Elmacık kemiklerinde oluşan yara (Myiasis: sinekçe), Çene kemikleri ile boğaz kökünde içte ve dışta meydana gelen rahatsızlık (Parotitis epidemica: kabakulak, kulakaltı boğacağı), Çocukların yüzünde ve başında oluşan yara (Tinea: güveleme), Başın yarı küresinde meydana gelen ağrı (Migranie: yarımca), Ayakta dirhem büyüklüğünde kırmızılıkların olduğu bir hastalık (Urticaria: kurdeşen), Zâtülcenb (Pleurisy: yanzar batar).

İ

Halil b. Ahmed tarafından verilen kelimelerin bir kısmı hastalıkların genel adları ya da tanımları verilmemiş hastalık isimlerinden oluşmaktadır. Bunlar tespit edebildiğimiz kadarıyla yirmi kelime olup bulaşıcı hastalık (Advâ), içimizde meydana gelen her tür hastalık (Cevâ), açık bir hastalığı olmaksızın ölen kişi (Futûs), hayat emaresi gösteren ölmek üzere olan hasta (Huşâşe), iyileşen yaranın yeniden kötüleşmesi (İntikâd), bir şeyin hastalığa dönüşmesi

(Zabzâb), yaranın azması (Kâha), kemikleri ve bedeni zayıf düşen (Vâhin), ağrı, elem veren her tür hastalık (Veca'), acı, ağrı (Vesab, vetağ), elde oluşan ağrı (Yüdâ), hastalık, hastalığa yakalanmış, şiddetli hastalık anlamlarında kullanılan damân, damen, darîr, dâü, illet, dâü'd-defîn, dillahmu kelimelerinden meydana gelmektedir.

İ

Halil b. Ahmed tarafından tedavi yöntemleri ve tedaviyle ilgili konular çerçevesinde elli kelime verilmiştir. Bunlardan bir kaçına burada yer vermek istiyoruz:

Yeni doğan çocuğun anne karnında yuttuğu siyah sümükümsü ifrazatı (Meconium: ilk dışkı) çıkarmak için çocuğa bal ya da ilaç içiriliyordu (Aky). Bugün de aynı kelime sedâdetü aky: meconial plug şeklinde kullanılmaktadır.

Baş yaralanmalarında oluşan kanın beyin zarına doğru inmesini engellemek için eritilmiş tereyağı yaranın üzerine dökülüyordu. Böylece beyin üzerine dağılmış olan kan açığa çıkıyor ve pamukla alınıyordu.

Kuduz hastalığının tedavisi ise şu şekilde yapıyordu: Bir miktar Kuduz böceği denen siyah noktalı kırmızı böcek (Zürahraha, Zürrâh ç. Zerârih:

/)⁶ gölgede kurutuluyor, ufalanıp süzgeçten geçiriliyordu. Yedi ölçek kabuğu soyulmuş mercimek katılarak saf şarapla⁷ karıştırılıyordu. Yeni bir testiye (cerratün hadrâ) ya da şişeye (kârûra) konulan bu mayi kuduz belirtileri kuvvetli ise iki kırat, değilse bir kırat saf şarapla sunuluyordu. Sonra hasta güneşte bekletiliyor, uyumaması sağlanıyordu. Böylece hastayı sıcak basıp terliyordu. Bu birkaç defa tekrar ediliyordu. Böylece hasta kurtarılıyordu.⁸

Yaşama şansı bulunmayan yılan ve akrep ısırılmalarına karşı halk arasında uygulanan tedavi yöntemi, ayak bileğine tavşanın aşık kemiğini bağlamaktı.⁹

⁶ Halil b. Ahmed'in maddesinde verdiği bilgilere göre sinekten biraz daha büyükçe kırmızı, siyah ve sarı renklerden oluşan alacalı, rengârenk iki kanatlı bir haşere idi. Öldürücü zehri bulunuyordu. Zehrin tesirini kırmak için mercimekle karıştırılır ve kuduz hastalarına sunulurdu. Bk. HA, III, 200.

⁷ Metinden saf, katıksız herhangi bir içecek anlaşılıyorsa da Halil b. Ahmed'in, kitabının bazı yerlerinde "şarap" kelimesini alkol anlamında kullandığı görülmektedir. Meselâ Halil b. Ahmed "haşeme" maddesinde şarap kokusunun (rihe's-şerâb) dimağa etkisinden bahsetmektedir. Bk. HA, IV, 174.

⁸ HA, V, 375.

⁹ HA, I, 336. Kadim zamanlarda ve günümüzde, tavşan ayağının faydalarına inanılması ilgi çekicidir. Bugün Galler'de yeni doğan bebeğin altına tavşan ayağı sürülerek şans getirmesi

İdrarını dışarı atamayan kimseye ilaç zerk ediliyor ya da sonda takılıyordu.

Halil b. Ahmed'in kitabında cerrahî branşıyla ilgili otuz yedi kelime bulunmaktadır. Bunların bir kısmı, cerrahî müdahaleler, bir kısmı da cerrahî müdahaleler sonrasında ortaya çıkan bulgularla ilgilidir.

Bu bağlamda darbe ya da yaralamayla meydana gelen ezik, yaranın yarılması ya da deşilmesi, yaranın kabuk bağlaması, bademcik ameliyatının yapılması, beyin üzerindeki kemiğin iç tarafının kesilmesi, derinin uzunlamasına yarılması, damarın yarılması, başta oluşan yaranın tedavi edilmesi, hacamat yapılması, kız ve erkek çocukların sünnet edilmesi, dağlama, damarın sürekli olarak akması, kanın durmaması, kadının çocuğunu kasıtlı olarak düşürmesi, çocuğun anne karnında ölmesi, çocuğun başından önce ayaklarının gelmesi ve rahim boyunda sıkışıp kalması, anne karnına eli sokarak çocuğu parçalamak suretiyle kürtaj uygulanması, ana rahminde amnion sıvısında çocuğun hayatına son vererek çocuğun ölü çıkarılması gibi bazı cerrahî uygulamalar örnek olarak verilebilir.

Halil b. Ahmed kitabında yirmi adet tıbbî malzeme ve alete işaret eder. Bunları şöylece zikredebiliriz. Kamış pamuğu (Beylem), pamuk (Tût, bürs, berdiyy pamuğu, kürsüf), atel ya da kırık kısma konulan tahta (Cibâra), sargı (Dimâd), cerrahî müdahalelerde kullanılan ilaç ve dikiş ipleri (Esv), yün ya da pamuk parçası (Fursa), kullanım farkları olduğu düşünülebilecek mibat, mibda', mifras, mişrat denilen cerrah bıçakları, neşterler; mîcera denilen boğaza ilaç akıtmaya yarayan alet, mihceme denilen hacamat yapılan hacamat şişesi; yaranın derinliğini ölçmeye yarayan mil (Mihrâf), yaranın derinliğini ölçmeye yarayan alet (Misbâr), göze sürme çekmeye yarayan mil (Mikhâl), dağlama yapılan demir alet (Mikvât), içine ilaç konulan kap, enfiye kutusu ve burna ilaç akıtmaya yarayan alet (Müs'ut).

İ İ

Ankaz , Azk , Demm/Dimâm / , Eşecc , Hâdûm ,
Hamme , Helilec , Hılt , Hudad/Hudaz / , Hukne ,
Kaşûr , Kışze , Lâzûk/Lezûk / , Lik , Merhem , Merr
, Meşâ , Neşûk , Neûr , Nüşre , Raşât , Sümne , Seût

istenir. Tavşanlar çok hızlı üredikleri için ondan bir parça taşıyan kişinin yaratıcı ve uzun ömürlü olacağı düşünülmüştür. Geniş bilgi için bk. Morris, s. 21.

, Sibâr , Tiryâk / , Yârec , Zerûr olmak üzere yirmi yedi ilaç ismi belirtilmiştir. Örnek olarak birkaçı hakkında şunlar söylenebilir:

Hâdûm, yemeği hazmettiren ilaçlara verilen genel bir isimdi. Hudad/Hudaz, deve sidiğinden elde edilen bir ilaçtı. Merhem, ilaç olarak hazırlanan en yumuşak nesneye verilen bir isimdi. Azk, Meşâ ve Raşât, mideyi boşaltmak için kullanılan birer müshildi. Sümne, kadınların kilo almak için kullandıkları bir ilaç; seût, burna çekilen bir ilaç ya da enfiye idi. Sibâr yaraya konulan fitile verilen bir isimdi. Tiryâk, antitoxin olarak kullanılırdı. Yârac, bakışı kuvvetlendirmek için kullanılırdı. Zerûr ise yine göz için kullanılan toz şeklinde bir ilaç idi.

İ

İ

Belesân , Birzu Kutûnâ , Ferîka , Fûkkâh , Habak , Haşhâş , Hiss , Hitmiyy , İlkü'l-Enbât , Kasis , Kem'e , Kevlân , Kındîd , Kummahân , Kuneybîr , Kust , Kürkümâniyy , Leleblâb , Mustakâ , Mükl (Kündür) / , Sehâ , Şebâh , Şebehân , Tursûs , Vers/Vâris / , Vecc olmak üzere yirmi altı bitki ve ağaç ismi geçmektedir. Bunlardan birkaç tanesine işaret etmek yerinde olacaktır:

Belesân, Mekke Balsamı: Commiphora Opobalsamum, yani kabuk sakızı ağacıdır. Fûkkâh denilen bitkinin, Flores colchici ya da Nigella sativa, Melantheron olduğu tahmin olunmaktadır. Bunların Türkçe karşılıkları güz çiğdemi ya da karaca ottur. Habak ise oldukça zengin çeşitleri bulunan bir bitki türüne verilen isimdir. Basil (ocimum) denen bu türe birkaç örnek olarak Artemisia vulgaris: pelin otu, Mentha aquatica: su nanesi, Origanum maru: yabani kekik otu zikredilebilir. Beyaz ve siyah cinsi bulunan "haşhâş"ın beyaz cinsi ilaç yapımında kullanılıyordu. Buna haşhâşü'l-münevvim: papaver somniferum deniliyordu. Hitmiyy ise althaea, alcea türlerine verilen genel bir ad olup Türkçe'de hatmi bitkisi, deve gülü, işek çiçeği adlarıyla bilinmektedir. Mükl (Kündür) ise Bdellium, olibanum adlarıyla maruf olup gürün şilimi ya da ak günlük bitkisidir. Şebehân ya da sümâm, Türkçe'de yaban darısı, semer otu olarak bilinen pennisetum veya millet'dir.

Yukarıda zikredilen örnekler bize, Halil b. Ahmed'in oldukça önemli sayılabilecek bir malzeme grubuna sahip olduğunu göstermektedir. Bu malzemenin analizini yapabilmek için tercüme asrı denilen IX. asrın başlarına kadar, İslâm coğrafyasında tespit olunabilen tercüme faaliyetlerine ve tıp alanındaki gelişmelere kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

III. Miladî Dokuzuncu Asra Kadar İslâm Coğrafyasında Tıbbın Genel Durumu ve Tıp Sahasında Yapılan Tercüme İşleri

Kültürler arası etkileşimin bilime en önemli katkıyı sağlayan unsurlardan biri olduğu açıktır. Mezopotamya'da başladığı kabul edilen bilimin Hint ve Çin bilimini, ardından Akdeniz sahillerini etkilediği, aynı zamanda Hint ve Çin biliminin de benzer bir şekilde Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerini zaman zaman tesiri altına aldığı bilinen bir husustur.

Bu tesirlerin önemli aşamalarından birisi Büyük İskender zamanında yaşandı. Büyük İskender'in İran ve Hint topraklarını içine alan fetihleri önemli bir sonuç doğurdu. Bu bölgelerden getirilen bilim adamları, gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri ve Mısır'da kurulan İskenderiye kentindeki yeni çalışmalar karma bir kültürün oluşumunu sağladı. Mısır yeni kültürün oluştuğu, birçok bilimsel çalışmanın gerçekleştirildiği ve Yunanlı bilim adamlarını dahi kendisine çeken bir yer haline geldi. Mısırlı tabipler, Hipokrat ve Galen'e ait metinleri, kendi dönemlerinin bilgilerini de içeren corpuslar halinde topladılar ve Helenistik bir damga altında yeniden yorumladılar.¹⁰

Bizans bilim adamlarının İslâm fetihlerinden önce gerçekleştirdikleri doğuya doğru göç hareketi Yunan bilimine yeni bir yorum getirdi. Sâsânî imparatorları tarafından desteklenen heretik hristiyanlar, Yunan biliminin yeni bir versiyonunu doğu dünyasına taşıdılar.

Re'sayn'lı Sergius (ö. 536) Yunan tıp metinlerini Süryanice'ye çevirdi. İslâm'ın doğuşundan az önce ölmüş bulunan Ahron adlı eserini kaleme aldı.¹¹

Cüdişapur hastanesindeki tabipler, Süryanice'yi konuşuyorlardı ve Hipokrat'ın, Galen'in tercümelerine sahiptiler. Hüsrev Enüşirvân'ın da Hint dünyasından tercüme yaptırıldığı bilinmektedir.¹²

Arap coğrafyası ise tıp bilgisinin folklorik tıp özelliği taşıdığı bir bölge olup çevre kültürlerden etkilenen zengin kaynaklara sahipti. Arap tıbbında, Hint, İran, Çin, Roma tıbbının izlerini sürmek mümkündür. Özellikle Hz. Peygamber ve sonrasında İran'la yakın temas halinde olan ve burada eğitim gören tabiplere

¹⁰ Meyerhof (1937), s. 21; Tekeli, s. 14; Blunt, s. 43, 45; Sarton, s. 28; Aksoy, s. 133-135. İbn Ebî Üsaybia'nın Ebu'l-Vefâ el-Mübeşşir b. Fâtik el-Âmirî'den aktardığına göre, Part Kralı Dârâ'yı yenen İskender, İran topraklarındaki felsefe, tıp ve astronomi kitaplarını toplatarak ülkesine götürmüştür. Bk. İEU, s. 18.

¹¹ Meyerhof (1931), s. 314; Ülken, s. 59, 62.

¹² Meyerhof (1937), s. 22.

kaynaklarda rastlanmaktadır.¹³ Bunlardan Hâris b. Kelede'nin (ö. 13/634) س adlı kitabından dahi bahsedilir.¹⁴

Hız. Peygamber'in vefatından sonra dört halife döneminde Medine'de gayrimüslim tabiplerin görevlendirilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Gayrimüslim tabiplerin sarayda görevlendirilmesi Emevî Halifesi Muâviye zamanında başlamıştır. Ancak Abbâsî halifesi Mansûr'la birlikte sarayda gayrimüslim tabiplere daha fazla önem verilmiş, sağlık hizmetlerinde kendilerinden istifade edilmesi bir yana, tercüme faaliyetleri ve hastanelerin oluşturulmasında gayrimüslim doktorların büyük hizmetleri görülmüştür.¹⁵

Emevîler döneminde başlayan tercüme faaliyetleri ilk etapta tıp ve müspet bilimlere yönelmişti. Devlet adamlarının yabancı ilim adamlarını saraya davet etmeleri, ilgi göstermeleri ve yazmış oldukları Süryanice, Yunanca ve Kıptî dilindeki kitapları Arapça'ya tercüme etmeleri ile bilimsel bir faaliyet başlamıştı.

Tercüme faaliyetlerinin Muâviye ile başladığını söylemek mümkün görülmektedir. İbn Âsâl (ö. 46/666) Müfret-Mürekkep İlaçlar ve Kuvvetleri (س) isimli bir çalışma yapmış, bu çalışmada Yunanca'dan ve Süryanice'den pek çok eseri kaynak göstermişti. Muâviye İbn Âsâl'dan bu eserlerden bir kaçını Arapça'ya tercüme etmesini istemiştir.¹⁶

Mervân b. el-Hakem'in (64-65/684-685) de Mâsercûye (Masercis) adlı bir kişiye Ahron'un س adlı eserini tercüme ettirdiği bilinmektedir.¹⁷ Meyerhof tarafından bu tercümenin Ömer b. Abdülazîz zamanında yapıldığı ileri sürülmüş ise de¹⁸ Sâid el-Endelusî dışında¹⁹ onu destekleyen bir kaynak bulunmamaktadır. İbn Cülcül, el-Kıftî ve İbn Ebî Üsaybia bu eserin Mervân zamanında tercüme edildiğinde hemfikirdirler.²⁰

Tercüme faaliyetlerine Hâlid b. Yezîd'in (ö. 85/704 ya da 90/708) öncülüğünde devam edilmiştir. İskenderiyeli iki rahip Staphon ve Maranianos,

¹³ Ülken, s. 62; Öztürk (2001), s. 57 vd.

¹⁴ İEU, s. 168; Meyerhof (1937), s. 23.

¹⁵ Ülken, s. 62-69; Öztürk (1998), s. 414 vd.

¹⁶ Aycan, s. 217.

¹⁷ Kıftî, s. 67; İEU, s. 159.

¹⁸ Meyerhof (1937), s. 22; a.m. (1931), s. 314.

¹⁹ SE, s. 202-203.

²⁰ Bk. Kıftî, s. 213; İEU, s. 163, 232.

diğer bazı branşlar yanında tıp sahasında yazılmış Grekçe ve Kıptice eserleri Hâlid adına tercüme etmişlerdi.²¹

Bunun yanında Hîre geleneğini devam ettiren Kûfe'de tıpla ilgilenen müslüman ve gayrimüslim bazı aileler bulunuyordu.²²

Hummalı bir tercüme faaliyetinin başladığı Halife el-Me'mûn (198-218/813-833) zamanından çok önceleri Halife el-Mansûr (136-158/754-775) ve Halife Hârûn er-Reşîd (170-193/786-809) tercüme faaliyetlerine destek verdiler ve hristiyan tabipleri saraylarına davet ettiler. Onların yaptıkları tercüme İbn Ebî Üsaybia tarafından geniş bir biçimde kaydedilmektedir.²³

Abbâsî halifesi el-Mansûr zamanında saray hekimliği vazifesinde bulunan Cûrcis, tıpla ilgili pek çok eseri, Grekçe ve Farsça'dan tercüme etti. Bu dönemin önde gelen mütercimlerinden birisi de Ebû Yahyâ el-Batrîk'ti.²⁴ el-Mehdî (158-169/775-785) ve el-Hâdî (169-170/785-786) dönemlerinde tercüme faaliyetlerinde beklenen canlılık görülmedi. Hârûn er-Reşîd döneminde yeniden hız kazanan tercüme faaliyetlerinde, özellikle Ebû Zekeriyâ Yohannâ b. Mâseveyh ön plana çıktı.²⁵

Abbâsî halifesi el-Mansûr (136-158/754-775) zamanında Hint astronomisine ait bazı tercüme yapıldığı bilinmektedir.²⁶ Buna ilave olarak tıp sahasında yapılan tercüme astronomiden daha etkili olduğu ileri sürülmektedir. Halife Hârûn er-Reşîd'i (170-193/786-809) tedavi eden Hintli doktor Manka, o yıllarda Sushruta'nın cerrahlıkla ilgili kitabının bir özetini ve Chânakya'nın zehirlerle ilgili kitaplarını Pers diline tercüme etmişti.²⁷ Sâlih b. Bahala isimli bir diğer Hintli mühtedi de Bağdat'ta bulunuyordu. Bermekî ailesi Grek bilimi kadar Hint bilimi ile de ilgilenmekteydi. Hattâ çoğu zaman Hint ilaçları Grek ilaçlarına tercih ediliyordu.²⁸ Meyerhof'un da işaret ettiği üzere bunlar Pers diline tercüme edilmiş ve Arapça'ya bu yolla geçmişlerdi. Halil b.

²¹ Aycan, s. 213.

²² Kıftî, s. 169; İbn Hazm, s. 188.

²³ İEU, s. 183 vd.; Meyerhof (1937), s. 23.

²⁴ Meyerhof (1937), s. 25; Öztürk (1998), s. 449.

²⁵ Öztürk (1998), s. 449-450.

²⁶ Detaylar için bk. Meyerhof (1937), s. 24-25.

²⁷ Şanâk el-Hindî'nin adlı eseri için bk. Julius Jolly, "Kollektaneen zum Kautiliya Arthasastra, I. Sanaq's Buch Über die Gifte",

LXVIII (Leipzig 1914); Bettina Strauss, "Das Giftbuch des Sanâq", Eine Literaturgeschichtliche Untersuchung,

IV/2 (Berlin 1994), s. 1-64.

²⁸ Meyerhof (1937), s. 25-26.

Ahmed'de yer alan "Helilec" kelimesi (Meyerhof, yanlışlıkla ihlilaj olarak zikreder) Meyerhof'un verdiği örneklerden birisi olarak dikkatleri çekmekte ise de Halil b. Ahmed bu kelimenin kökenine işaret etmemektedir.²⁹

Bilim tarihi ile ilgili modern çalışmalar bize Hint tıbbının kadim bir kökene sahip olduğunu ve bazı ayrıcalıklarının bulunduğunu göstermektedir. Hint tıbbında oldukça fazla sayıda hastalık ismi ve tedavi yöntemi bulunuyordu. Bebeğin doğumu tarif edilmişti. Hintli hekimlerin anatomi bilgileri ileri seviyede idi. Kesilen bir damara yaptıkları müdahale ve göz ameliyatı başarılıydı. Suni bacak denemeleri mevcuttu. Milattan önce altıncı yüzyıldan itibaren yeni gelişmelerle beyin bölgesi tedavisi, göz cerrahisi, vajinal tümör tedavileri, iç organlardaki ırlar hakkında çalışmalar yapılmaya başlanmıştı.³⁰

IV. Erken Dönem İslâm Tıbbı na Yeniden Bir Bakış

Gerek İslâm öncesi Arap tarihinin çok eski zamanlarıyla ilgili bazı rivâyetler, gerekse tercüme faaliyetlerinin başlangıcına kadar İslâmî dönemle ilgili nakiller, bir takım hastalık isimlerinin Arap folklorunun bizzat kendisine ait olduğunu çok açık bir şekilde göstermektedir.

Göçebe yaşantısının hâkim olduğu Araplar, bir yandan hemcinsinde öte yandan beslediği hayvanlarda gözlemlediği bazı hastalıkları, yeri gelmiş farklı kelimelerle yeri gelmiş ortak kelimelerle ifade etmeye çalışmıştır. Halil b. Ahmed kitabına almamış olmakla birlikte çağdaşları ya da halefleri tarafından verilen bilgilerin bir kısmı, insanlar için kullanılan hastalık isimlerinin bir takım küçük farklılıklara rağmen deve ve koyun hastalıkları için de kullanıldığını göstermektedir. Meselâ, İbn Manzûr naklettiği bir bilgiye, Kuâs kelimesinin "koyunda görülen öldürücü bir hastalık", "hayvanlarda görülen ve burunlarından bir çeşit akıntıya sebep olan hastalık" anlamlarına da geldiğini belirtmektedir. Halil b. Ahmed ise kelimeyi göğüste meydana gelen ve boynu kırarak gibi olan bir hastalık olarak tanımlar. Nüfâh Halil b. Ahmed'de içte meydana gelen şişlik anlamını içerir. İbn Manzûr ise hayvanların bileklerinde ve erbezlerinde meydana gelen şişlik olarak da tanımlar.³¹

Meselâ, İbn Manzûr tarafından verilen bir bilgiye göre, Süll/Sülâl / kelimesi ilk defa, İlyâs b. Mudâr'ın o güne kadar bilinmeyen bu hastalığa yakalanması ve ani ölümü üzerine kullanılmış ve bundan sonra aynı rahatsızlık

²⁹ HA, III, 390; Meyerhof (1937), s. 26.

³⁰ Tekeli, s. 9; Ural, s. 57; Kahya s. 7-8, 181-235.

³¹ İM, III, 63, VII, 78.

bu kelime ile ifade edilmişti.³² Deve sidiginden elde edilen Hudad/Hudaz / adlı ilahta olduğu üzere folklorik tıbbın verileri sayılması gereken bazı uygulamalar Arapların başka kùltùrlerle ilişkisi olmayan bir takım tecrùbelere sahip bulduklarını göstermektedir. Bunun ötesinde Arap coğrafyasına ait bir takım bitkiler, mineraller ve taşlar diğer bölgelerde kullanılmayan bir takım tecrùbeler sağlamıştır. Bütün bunlar bize Arap coğrafyasında yaşayan insanların bizzat kendi yörelerinin folklorik tıbbına sahip olduklarını göstermektedir.

Bununla birlikte ilk fetihlerden hemen sonra Hint ve Yunan tıbbı yavaş da olsa İslâm coğrafyasında tesirini göstermeye başladı. Birçok kelime Pehlevi dilinden, Sanskrit'ten ve Grekçe'den Arapça'ya geçti. Halil b. Ahmed bu kelimelerden sadece Bâsûr , Hamîra gibi oldukça az sayıdaki bazılarının Arapça'ya giren ya da Arapçalaştırılmış yabancı kelimeler olduğunu belirtir. Mûm kelimesinin Farsça'dan; Mustakâ , Nitâsi/Nittis / kelimelerinin Grekçe'den geçtiğini kaydeder. Fakat daha sonraki bazı müelliflerce Grekçe'den geçtiği vurgulanan "Nikris" hakkında bir şey söylemez. Seâlebî, Nikris ve Kùlenc kelimelerini Rumca'dan geçen iki kelime olarak göstermiştir.³³ Kulunç anlamında bir kelime Halil b. Ahmed'de bulunmamaktadır. Ancak bu kelime ve benzerleri daha sonraki müelliflerde, meselâ el-Kamerî'de görölmektedir.³⁴

Balgam kelimesi ve karşılığı olarak verilen "Hılt" kavramı da, Hint tıbbına ve onun tesirinde Yunan tıbbına işaret etmektedir.

İlaç yapımında kullanılan Râsen (Helenion: Andız otu) bitkisine, Halil b. Ahmed'in kitabında³⁵ henüz rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte tıpta önemli yeri olan bu bitki daha sonraki bir çok tıbbî metinde kendisine vurgu yapılan bir bitki olarak yerini alacaktır.³⁶

V. Sonuç

Yukarıda Halil b. Ahmed'in adlı eserinde zikri geçen tıbbî terimlere dair verdiğimiz bilgilerden gerek anatomi ile ilgili verilen kelimelerin gerekse hastalıklarla ilgili bilgilerin oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır.

³² Bk. İM, XI, 341.

³³ Seâlebî, s. 276.

³⁴ Kamerî, s. 58.

³⁵ HA, VII, 242 (Resene mad.).

³⁶ Meselâ bk. Rosenthal, s. 55-80.

Belirti ve bulguların yoğun bir şekilde yer almasına rağmen bunların sebeplerinin ortaya konulmamış olması dönemin özelliğini yansıtmaktadır. Ayrıca henüz inkişaf etmemiş bir tıbbî yapı içinde aletlerin ve tıbbî malzemelerin zenginliğini beklemek de uygun düşmemektedir.

Bununla birlikte elde ettiğimiz bilgilerden, Halil b. Ahmed'in yaşadığı kültürel çevrede tıp sahasında zengin kaynaklara sahip olduğu ve onun bu kaynaklardan elde ettiği tıbbî kelimeleri kitabına aldığı ortaya çıkmaktadır. Bunların bir kısmının kaynağı folklorik tıbbın bir parçası olarak Arap kültürüne dayanmaktadır. Bir kısmı ise henüz tercüme faaliyetlerinin hız kazanmadığı bir dönem öncesinde o güne kadar gerçekleştirilen tercümelerden, belki de henüz bilim dünyasına yeni sunulmakta olan eserlerden alıntılarını içermektedir. Özellikle Halil b. Ahmed'in gençlik yıllarına kadar yapılan Emevîler dönemi tercümelerinin o güne kadarki izlerini sürebilmek için yardımcıları ile çözümlenebilir gözükmektedir. Yine Halil b. Ahmed'in vefatına yakın bir dönemde Abbâsîler zamanında gerçekleştirilen ve Hint bilimini, İran tıbbını, Yunan tıbbının Süryanice versiyonlarını içeren bir takım tercümelerin

'daki yansımalarının neler olduğu bu döneme ait gün yüzüne çıkacak eserlerle yapılacak karşılaştırmalarla daha da netlik kazanacaktır. Tercüme faaliyetinin şaha kalkacağı bir dönemin öncesinde Halil b. Ahmed'in bize sunduğu bunca tıbbî terim, ilk dönem İslâm tıbbına yeni bir bakış atfetmemizi sağlayacak niteliktedir. Bu hususun yeni araştırmalarla daha zengin analizlere taşınması bilim dünyasına önemli katkılar sağlayacaktır.

K saltmalar ve Kaynakça

- AHMED ÎSÂ: Ahmed Îsâ Bey, Caire 1930.
AKSOY: Yavuz Aksoy, İstanbul 1994.
ATAY: Hüseyin Atay, I-III, Ankara 1964-1981.
AWWAD: Mikhail Awwad-Gurguis Awwad, , Bağdat 1972.
AYCAN: İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi", II/6 (Ankara 2000), s. 213-221.
BAYTOP: Turhan Baytop, ğ Ankara 1994.
BEDEVÎ: Ahmed Muhammed el-Bedevî, Bingazi 1994.
BLUNT: A.W. F. Blunt, ğ (trc. Müzehher Erim), 2. baskı, İstanbul 1979.

- CHİHABİ: (nşr. Ahmad Sh. al-Khatib), 3. Baskı, Beyrut 1988.
- DİNEVERÎ: Ebû Hanîfe ed-Dineverî, (nşr. Muhammad Hamidullah), Kahire 1973.
- EMA: (Hazırlayan: Karin C. Ryding), Washington 1998.
- HA: Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Ferâhidî (175/791), (nşr. Mehdi el-Mahzûmî-ibrâhîm es-Sâmerrâî), I-VIII, 2. baskı, Beyrut 1988.
- HAYEK: Michel Hayek, I-II, Beyrut 1992-1996.
- İEU: İbn Ebî Üsaybia (669/1270) (nşr. Nizâr Rıdâ), Beyrut, ts.
- İH: Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm (456/1064), (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), 5. baskı, Kahire 1982.
- İM: Muhammed b. Mükerrim b. Manzûr (711/1311), I-XV, Beyrut 1990.
- KAHYA: Esin Kahya, İstanbul 1999.
- KAMERÎ: Ebû Mansûr el-Hasen b. Nûh el-Kamerî (ö. IV/X. asrın sonları), (nşr. Gâde Hasen el-Kerami), Riyâd 1991.
- KİFTÎ: Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yusuf el-Kıftî (646/1248), (nşr. İbrahim el-Kaylani), Kahire 1908.
- KUBEYSÎ: Hassân Kubeysî, (nşr. İbrahim el-Kaylani), Beyrut 1993.
- MAHZÛMÎ: Mehdi el-Mahzûmî (nşr. İbrahim el-Kaylani), 2. baskı, Beyrut 1986.
- MD: (nşr. İbrahim el-Kaylani), 3. baskı, Switzerland 1983.
- MEYERHOF (1931): Max Meyerhof, "Science and Medicine", (Hazırlayan: Thomas Arnold), London 1931, s. 311-355.
- MEYERHOF (1937): Max Meyerhof, "On the Transmission of Greek and Indian Science to the Arabs", XI (Haydarabad 1937), s. 17-29.
- MORRIS: Desmond Morris, (nşr. Mehmet Harmancı), İstanbul 1999.
- MTN: Mustafa Talâs, Dımeşk 1989.
- ÖZTÜRK (1998): Levent Öztürk, (nşr. İbrahim el-Kaylani), İstanbul 1998.
- ÖZTÜRK (2001): Levent Öztürk, (nşr. İbrahim el-Kaylani), İstanbul 2001.
- ROSENTHAL: Franz Rosenthal, "Ishâq b. Hunayn's Tâ'rîh al-Atıbbâ", (nşr. İbrahim el-Kaylani), VII/1, Leiden 1954, s. 55-80.

- SABBAGH: Wağh K. Sabbagh, Beyrut 1989.
- SARTON: George Sarton, (trc. Melek Dosay-Remzi Demir), Ankara 1995.
- SE: Sâid el-Endelüsî, (nşr. Hayeh Bualvân), Beyrut 1985.
- SELLHEİM: R. Sellheim, "al-KHalil b. Ahmad", 2. Baskı, Brill 1978, IV, 962-964.
- SEZGİN: Fuat Sezgin, , I-XI, Leiden 1967-2000, VIII, 51-56.
- TEKELİ: Sevim Tekeli ve ark., 2. baskı, Ankara 1997.
- TOPUZOĞLU: Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *İ* , XV (İstanbul 1977), s. 309-312.
- URAL: Şafak Ural, İstanbul 1998.
- ÜLKEN: Hilmi Ziya Ülken, *İ* İstanbul 1997.
- ÜLKER: Süreyya Ülker, *İ* 2. baskı, İstanbul 1991.